

İzmirli İsmail Hakkı'nın Mantık Tasavvurunun Gelişimi

The Development of the Logical Conception of the Right of Izmirli Ismail Haqqi

Hande Nur Bozbuğa¹

öz

İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), Osmanlı Devleti'nin son yılları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamış bir düşünürdür. Hayatı ve ilmi kişiliği üzerine pek çok çalışma hazırlanmıştır. İslâm düşüncesinin çeşitli alanlarına dair teliflerde bulunmuştur. Onun bu çok yönlü kişiliğinin önemli bir yönünü de mantık anlayışı temsil etmektedir. Mantık alanına dair *Mi'yârü'l-ulûm*, *İlm-i mantık*, *Mantık-ı tatbiki veya fenn-i esâlib*, *Mantık-ı tatbiki yahut fenn-i üslûb*, *Felsefe Dersleri* ve *Fenn-i menâhic* isimli eserlerinden bahsedilebilir. Çalışmamızın temel iddiası, İzmirli'nin mantık tasavvurunda, İzmirli'nin değişimiyle, eski ile yeniyi mezceden bir bakış açısı olduğunu söyleyebiliriz. O, Aristo mantığının modern dönemde yeni Batılı mantık araştırmalarıyla mezcedilebileceğini düşünmüştür. Bir diğer tartışılacak mesele, İzmirli'nin, hakkında bugüne kadar yapılmış çalışmalarda bir referans almamış ve kütüphane katalog kayıtlarında üç cüz'den müteşekkil olan, sırasıyla mantık, yöntem ve metafizik konularına dair taşbaskı halde bulunan telif üzerindedir. Kütüphanelerde *İlm-i mantık* olarak kayda geçen ve nüshaları bulunan el yazması veya taş baskı eserin, sonradan basılan *Felsefe Dersleri* isimli eserinin adeta taslağı şeklinde bir ön çalışma olduğu, yine aynı şekilde *Mantık-ı tatbiki* ismiyle nüshaları bulunan yazma/taş baskı eserin, sonradan basılan *Fenn-i Menâhic* isimli eserinin taslağı şeklinde bir ön çalışma olduğu tespitidir. Eserlerin içeriği karşılaştırıldığında sistematiği ve muhtevası neredeyse tamamen örtüşmekte olduğunun görülmesi, bu iddiamızı kuvvetlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mantık-ı sûri, Mantık-ı tatbiki, Menahic, Üslûb, Metodoloji

ABSTRACT

Izmirli Ismail Haqqi (1869-1946) was a thinker who lived in the last years of the Ottoman Empire and the first years of the Turkish Republic. Numerous studies have investigated his life and scientific personality. He wrote about various fields of Islamic thought. An essential aspect of his versatile personality is his understanding of logic. His works *Mi'yârü'l-ulûm*, *İlm-i mantık*, *Mantık-ı tatbiki veya fenn-i esâlib*, *Mantık-ı tatbiki yahut fenn-i üslûb*, *Felsefe Dersleri* and *Fenn-i menâhic* are related to the field of logic. The main argument of our study was that there is a development in İzmirli's

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Hande Nur Bozbuğa (Doktora Öğrencisi),
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi
Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: handeturak@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3927-8088

Başvuru/Submitted: 15.07.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.08.2021
Son Revizyon/Last Revision Received:
10.08.2021
Kabul/Accepted: 13.08.2021

Atf/Citation: Bozbuğa, Hande Nur. İzmirli İsmail Hakkı'nın Mantık Tasavvurunun Gelişimi. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 11/2, (Eylül 2021): 699-722.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.971756>

conception of logic from classical to modern, or in Izmirli's words, from old to new. He argued that Aristotelian logic could be combined with new logic studies of science in the west in the modern period. Another issue discussed in this study is the lithographed copyright of his three volumes of logic, method, and metaphysics in library records, which has not been referenced so far. Our claim here is that one of these studies, whose publication place and date are unknown, *İlm-i mantık*, was later copyrighted as *Felsefe Dersleri*, whereas *Mantik-ı tatbikî* was later copyrighted as *Fenn-i menâhic* by Izmirli. The comparison of the content of the works reveals that the systematic and content almost completely overlap, thus supporting our claim.

Keywords: Formal logic, Applied logic, Menâhic, Uslub, Methodology

EXTENDED ABSTRACT

Izmirli İsmail Haqqı (1869-1946) was a thinker at the time of the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Numerous studies have investigated his life and scientific personality. He has written about various fields of Islamic thought. An essential aspect of his versatile personality is his understanding of logic. His works *Mi'yâru'l-ulûm*, *İlm-i mantık*, *Mantik-ı tatbikî* yahut *fenn-i üslûb*, *Mantik-ı tatbikî veya fenn-i esâlib*, *Felsefe Dersleri* and *Fenn-i menâhic* are within the field of logic. The main argument of our study is that there was a change in the logic of Izmirli's perception over time. This change can represent transition that moves from the traditional understanding of logic to a modern understanding. Accordingly, it is aimed at merging with the scientific understanding of the modern West while being considered historical. *Mi'yâru'l-ulûm*, written by Izmirli in Hijri 1315, is a commentary on *İsâgüci* by Ebherî within the framework of classical logic, reflecting Aristotelian logic. His other studies on logic were written in Hijri 1329 and later, and the science of logic in these works aimed to reconcile the understanding of old logic with the new by taking western sources as reference. Thus, in these works, as Hilmi Ziya Ulken (d. 1974) and Necati Oner (d. 2019) stated, he included new logic topics.

In these works, he also benefited from the views of Islamic thinkers on some issues and compared their views with those of western thinkers. Therefore, we argue that this approach followed the western scientific developments in logic and scientific methodology. According to Izmirli, the reason the scientific issues encountered in his society could not reach a definitive solution is that the classical logic and methodology adopted for centuries were still being defended.

Three different concepts of the methodology of logic studies have emerged in Turkey. The first is the Aristotelian logic, also called old logic. The second is the new logic research shaped by the modern western logic studies. The last one is the understanding that combines the old and the new, and this is generally called consensus logic in the sources. Izmirli wrote works within the framework of conciliatory logic research. In the new logic researches, there is a tendency of categorizing the science of logic into formal and applied. Izmirli also followed this understanding. According to him, formal logic reflects an understanding wherein Aristotelian

logic is included and modern western logic and old Aristotelian logic are combined. For Izmirli, applied logic is a branch of the science of logic. He focused on both formal and applied logic in his works within the framework of Islamic thought and modern western logic.

Giriş

İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında yaşamış bir düşündürüdür. Hayatı ve ilmi kişiliği üzerine pek çok çalışma hazırlanmıştır.¹ İslâm düşüncesinin çeşitli alanlarına dair teliflerde bulunmuştur. Onun bu çok yönlü kişiliğinin önemli bir yönünü de mantık anlayışı temsil etmektedir. Mantık alanına dair *Mi 'yâru 'l-ulûm*,² *İlm-i mantık*³, *Mantik-ı tabîkî yahut fenn-i üslûb*⁴, *Mantik-ı tabîkî veya fenn-i esâlib*,⁵ *Fenn-i menâhic*⁶ ve *Felsefe Dersleri*⁷ isimli eserlerinden bahsedilebilir. Çalışmamızın temel iddiası, İzmirli'nin mantık tasavvurunda zaman içerisinde bir değişimin olduğudur. Bahsettiğimiz bu değişim, tarihsel kabul edilebileceği kadar modern Batı'nın ilim anlayışına entegre olma yolunda geleneksel mantık anlayışından modern mantık anlayışına doğru seyreden bir anlayışı da temsil edebilir. Zira onun H. 1315/M. 1897 yılında telif ettiği *Mi 'yâru 'l-ulûm*, klasik mantık anlayışı çerçevesinde Ebherî tarafından yazılmış *İsâgûcî* üzerine bir şerh çalışması olup Aristoteles mantığını yansıtmaktadır. Onun diğer mantık çalışmaları, H. 1329/M. 1911 ve sonrasında yazılmış ve bu eserlerde mantık ilmi, Batılı kaynaklar referans alınarak eski mantıkla yeni mantık anlayışını birbiriyle uzlaştırma amacı taşımıştır. Böylelikle o, bu eserlerinde Hilmi Ziya Ülken (öl. 1974) ve Necati Öner'in (öl. 2019) de belirttiği gibi yeni tarzda mantık konularına yer vermiştir.⁸

- 1 İzmirli'nin ilmi kişiliğine dair hazırlanmış çalışmalar için bk. Celâleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefî İlimlerdeki Mevkî* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946); Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000); Osman Karadeniz, "İzmirli'nin Din-Hikmet Anlayışı ve 'Din-i İslâm ve Din-i Tabîi' Adlı Eseri, *İzmirli İsmail Hakkı, (Sempozyum: 24-25 Kasım 1995)*, haz. Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 77-92; Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996); Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* (İstanbul: Zafer Matbaası, 1980), 279-281; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1987); Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 23/530-536.; Ahmet Hamdi Akseki, "Hocam İzmirli İsmail Hakkı", *Yeni Selamet*, 16 Şubat 1949, 3/6-74. Ayrıca İzmirli üzerine yapılmış ve onun görüşlerini her yönüyle kapsamlı bir biçimde ele alan tezler için bk. Sabri Hizmetli, *La Vie et les Oeuvres d'İzmirli İsmail Haqqi* (Paris: Sorbonne Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1976); Hizmetli'nin Fransızca olarak hazırladığı bu yüksek lisans tezi, Türkçeye kazandırılmıştır: Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996). Ayrıca İzmirli üzerine iki doktora tezi bulunmaktadır. Bunlardan biri Fransızca olarak hazırlanmıştır ve Hizmetli'ye aittir: a.mlf., *Les Idées Théologiques d'İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946) Dans Le 'Yeni İlm-i Kalâm'* (Paris: Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979). Bir diğer doktora tezi için bk. Bayram Ali Çetinkaya, *İsmail Hakkı İzmirli ve Felsefe* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1999). Çetinkaya'nın bu çalışması, kitap haline dönüştürülmüştür: a.mlf., *İzmirli İsmail Hakkı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000). Bu eser, 2013 tarihinde İngilizceye tercüme edilmiştir: a.mlf., *İzmirli İsmail Haqqi His Life, Works And Views* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013).
- 2 İzmirli İsmail Hakkı, *Mi 'yâru 'l-ulûm* (İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1315/1897), 5-10.
- 3 İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i mantık* (İstanbul: b.y., t.s.), Süleymaniye Kütüphanesi İ. İ. H. Bölümü, db. no. 3746; İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i mantık*, Atatürk Kütüphanesi Seyfeddin Özege Kataloğu. Kayıt No: 6295.
- 4 İzmirli İsmail Hakkı, *Tabîkî mantık yahut fenn-i üslûb* (b.y., 1329), Süleymaniye Kütüphanesi İ. İ. H. Bölümü, db. no. 3750.
- 5 İzmirli İsmail Hakkı, *Mantik-ı Tabîkî*, (b.y., t.s.) Atatürk Kütüphanesi Seyfeddin Özege Kataloğu. Kayıt No: 6295.
- 6 İzmirli İsmail Hakkı, *Fenni-i menâhic* (Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1329/1911).
- 7 İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri* (Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1330/1914).
- 8 Bk. Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Tanzimattan Sonraki Mantık Hareketleri", *Edebiyat Fakültesi Tarih Mecmuası*, sayı: 1, İstanbul, (Mayıs 1934), 42; Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1967), 50.

İzmirli, bu eserlerinde bazı konularda İslâm düşünürlerinin görüşlerinden de yararlanmış, onların görüşlerini, Batılı düşünürlerin görüşleriyle mukayese etmiştir. Bu yaklaşımından hareketle, mantık ve ilm-i metodoloji konusunda Batı'daki ilmî gelişmelerini takip ettiğini söyleyebiliriz. İzmirli'ye göre, karşılaşılan ilmî meselelerin kendi toplumunda kesin çözüme ulaşamamasının sebebinin, yaşadığı toplumda asırlardır benimsenen klasik mantık ve metodolojinin hala savunuluyor olmasıdır. O, *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme* adlı eserinde bu eleştiriyi kelâm ilmi üzerinden yapmıştır:

“Bu ilm-i kelâm bugün kâfi değildir; ...Husamâya karşı akâid-i İslâmiye'yi müdâfaa vazifesiyle muvazzaf olan ilm-i kelâm'ın Aristo felsefesinin inkırâzıyla o felsefeye mübteni olan bazı mebâhisin bizzarûre tebeddülü, felsefe-i hâzıraya mübteni olarak bazı mebâhis-i kelâmiyenin ona ilavesi hususlarına, ihtiyâcât-ı asriyeye muvâfık, felsefe-i cedîde'nin müktezâsı üzere muaddil bir ilm-i kelâm'ın tahrîrine elyevm lüzûm-i kat'î his olunmuş, bunu takdir etmeyen hemen kalmamıştır.”⁹

Alıntıda da ifade edildiği gibi İzmirli, yaşadığı toplumun ilmî anlamda Batı'ya kıyasla geri kalmış olmasını bir problem olarak görmüştür. Eserlerini de bu kaygı ile oluşturduğu bir metodoloji çerçevesinde telif etmiştir. Ona göre bir meseleye dair yöntem aşağıdaki kıstaslar göz önünde bulundurularak düşünülmelidir:

1. Felsefî problemler İslâm inancına uygun değilse kaldırılmalı,
2. Mezhepler incelenmeli ve onlardan sapkın görüşte olanlar reddedilmeli,
3. Cedel yolu kullanılmalı,
4. Yunan felsefesi ve Meşşâî felsefesi yerine artık *yeni felsefede*¹⁰ hâkim olan mantık ve yöntemler kullanılmalı, bununla birlikte kelâm ilmi, yeni felsefenin dini akide ile uyuşmayan problemlerine karşı çikmalıdır.¹¹

Bu özellikler ışığında yeniden inşa edilecek bilimsel yöntem ve usul, İzmirli'ye göre sorunların halli için benimsenmesi gereken yoldur. Ona göre yapılması gereken, modern Batı düşünürlerinin eserlerinden felsefe-i cedîdeye müracaat etmek suretiyle mantık-ı cedîdi, felsefe-i ûlâyî ve Batı'da zuhûr etmiş menheçleri talim etmek ve bunları İslâm itikâdı süzgecinden geçirerek ters düşmeyen yönlerinden yararlanmaktır. Bu çalışmada İzmirli'nin mantık anlayışı bu açıdan, ağırlıklı olarak sistem ve metodoloji bakımından incelenecektir.

1. Türkiye'de Mantık Çalışmalarının Genel Çerçevesi

Türkiye'de mantık çalışmalarında Tanzimat dönemine kadar geleneğe bağlı bir üslup benimsenmiştir. Diğer bir ifadeyle Aristoteles'in mantık anlayışı çerçevesinde Farabi ve İbn Sinâ'nın son şeklini verdiği klasik mantık anlayışı benimsenmiş ve tedris edilmiştir. Tanzimat'la birlikte Batı'da icra edilen mantık çalışmaları, Türkiye'de de etkisini göstermeye başlamıştır.¹²

9 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme* (İstanbul: Evkâf Matbaası, 1336/1920), 11-14.

10 Yeni felsefe, İzmirli'nin tabiriyle *felsefe-i cedîde*, İzmirli'nin çağdaş Batı felsefesini ifade etmek için kullandığı bir ifadedir. Bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar Felsefe-i ûlâ* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329), 228.

11 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassal: Yeni Kelâm İlmine Giriş*, haz. sad. Refik Ergin (İstanbul: Ötügen Yay., 2014), 18.

12 Necati Öner, “Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1958-1959, 7/131.

Türkiye'deki mantık çalışmaları üzerine yapılan araştırmalarda, 19. yüzyılın ikinci yarısında mantık ilmi, geleneği takip eden eski mantık araştırmaları, modern Batı'nın tesirinde tebarüz eden yeni araştırmalar ile eski ve yeniyi uzlaştıran mantık araştırmaları olmak üzere üçe ayrılmıştır.¹³ İslâm düşünürlerinden Fârâbî (öl. 339/950) ve İbn Sinâ'nın (öl. 428/1037) mantık alanına dair çalışmaları, eski mantık araştırmaları grubunda tahlil edilebilir.¹⁴ İzmirli'nin *Mi'yâru'l-ulûm* adlı eserini de aynı kapsamda değerlendirebiliriz. O, bu eserinde meseleleri geleneğe uygun olarak Aristo mantığı çerçevesinde ele almıştır. Bunu eserin zahriyesindeki "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne ikinci senesinde tadrîs olunan fenn-i mantıktan 'İsâgûcî'¹⁵ nâm risâleye şerh olmak üzere tertîb edilmiştir" notundan da çıkarmak mümkündür. Bu çalışmada öncelikle tasavvur ve tasdik olmak üzere ikiye ayrılan bilginin kısımlarından bahsedilmiştir. Ardından mantığın ehemmiyeti, konu ve amacı ele alınmıştır. İzmirli'ye göre Aristoteles'te mantık konuları sekiz baba taksim edilmiştir.

Mantık çalışmalarının metodolojilerine karşı geliştirilen ikinci yaklaşım, Batılı tarzda yazılan ve eski geleneksel mantık yazımından farklı bir üslup benimseyen "yeni mantık araştırmaları"dır. Yeni mantık anlayışı, Yeniçağ'da pozitif bilimler ve matematik alanlarındaki gelişmelerle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu mantık anlayışının en önemli adımı, Francis Bacon'ın (öl. 1626) *Yeni Organon (Novum Organum)* adlı eseriyle birlikte atılmıştır. O, bu çalışmasında Aristoteles'in kıyas yöntemi yerine tümevarım yöntemini savunmuştur. Bununla birlikte mantığa yeni bir istikamet kazandıran ve bilimin akıl yürütme biçimlerini ortaya koyan isim René Descartes (öl. 1650)'tir.¹⁶

Türk düşüncesinde yeni bir mantık çalışma biçimine neden ihtiyaç duyulmuştur? Bu sorun ancak mantık alanında Türkiye'de yenileşmenin başladığı Tanzimat dönemine gidilerek yanıtlanabilir. Bu dönemde Türk düşüncesinde bilim, mantık ve felsefe alanlarında bir gerileme yaşamıştır. O, Batı'nın hemen her alanda gösterdiği gelişmelerden habersiz bir şekilde kendi içine kapanmış ve ilmi anlamda yeni bir şey üretememiştir. Türk düşüncesinin bu durumunu Ülken şu sözleriyle ortaya koymuştur:

"Yakın senelere kadar suri mantığın mukavemetleri, felsefe cereyanlarının zayıflığı, garp ilminin yalnızca teknik gayelerle memlekete girmiş olması gibi sebepler yeni mantık cereyanlarının yerleşmesini geciktirmiştir."¹⁷

Ancak Tanzimat'tan sonra Türkiye'de matematik ve fizik gibi alanlarda Batılı gelişmelerden haberdar olunmuştur.¹⁸ Döneme mantık ilmi açısından bakacak olursak iki türlü yönelimin

13 Örnek olarak bk. Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimattan Sonra Mantık Hareketleri", *Edebiyat Fakültesi Tarih Mecmuası*, sayı: 1 (Mayıs 1934).

14 Mübahat Türker Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990); Abdulhamed. I. Sabra, "Avicenna on the Subject Matter of Logic", *The Journal of Philosophy*, 77 (1980).

15 Esîrüddin el-Ebherî, *İsâgûcî* (Dârülhilâfetilâliye: Matbaa-i Âmire, 1315/1897).

16 İsmail Köz, "Modern Mantık Düşüncesinde Mantık Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (2002), 43/141.

17 Ülken, "Tanzimattan Sonra Mantık Hareketleri", 46.

18 Bu dönemin ilmi gelişmeleri konumuzun kapsamını aşmakta olduğu için biz konuyu yalnızca mantık ilmi bağlamında ele alacağız. Detaylı bilgi için bk. İsmail Köz, "Modern Mantık Düşüncesinde Mantık Çalışmaları", 141-145.

kendisini gösterdiği görülmüştür: uzlaşmacı mantık araştırmaları ile yeni mantık araştırmaları. Yeniçağ'da bilimsel alanda görülen gelişmeler bir yöntem olarak Aristo mantığının dışında başka bir yöneme gereksinim uyandırmaktadır. Yukarıda kendilerinden bahsettiğimiz Bacon ve Descartes'ın mantık alanındaki katkıları, bu eksikliği giderme yolundaki çabaları temsil etmektedir. Yeni mantık arayışları ana hatlarıyla yukarıda da bahsettiğimiz gibi eski yöntemin tamamen terk edilip tamamen Batı menşeli çalışmalara dayanan mantık yöntemidir. Biz burada İzmirli'nin yaklaşımını yansıtan uzlaşmacı mantık araştırmaları mevzuuna değineceğiz.

Türkiye'de mantık çalışmaları bağlamında geliştirilen son araştırma şekli, "uzlaşmacı mantık araştırmaları"dır. Bu yaklaşım mevcut eski ve geleneğe bağlı Aristoteles'in mantık tasavvurunu muhafaza etmekle birlikte Batı'da bu konuda ortaya çıkan yeni düşüncelere de yer vermiştir. Ali Sedâd'ın *Mizânu'l-Ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl* adlı eseri bu üsluba bir örnek olarak verilebilir. Bu çalışma, sistematik açıdan Aristoteles mantığından faydalanmakla birlikte muhteva açısından modern Batı mantığı ve mantıkçılarından bilgilere yer vermiştir.¹⁹ Benzer bir yazım üslup ve içeriğine İzmirli'nin mantık alanında hazırlamış olduğu *İlm-i mantık ve Felsefe Dersleri* isimli çalışmalarında da rastlanmıştır. O da Aristoteles mantığından başlıklandırma ve bilgileri kategorize etmekte yararlanmış, içerik açısından Batı mantığından yararlanmışır. Her iki çalışma incelendiğinde görülecektir ki, mantikî meselelerde görüşlerine yer verdikleri kişiler ve kavramlar benzerlik göstermektedir. Tarih açısından bakacak olursak, *Mizânu'l-Ukûl*'un daha önce yazılmış olması, İzmirli'nin bu eserden yararlanmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Hilmi Ziya Ülken'e göre eski ile yeni mantığı uzlaştırma çabasında olan isimlerden biri de İzmirli'dir. Onun bu çabası, *Mi'yâru'l-ulûm*'dan sonra telif ettiği mantık eserlerinde kendini göstermektedir. İzmirli'nin mantık anlayışına dair yapılan çalışmalarda onun *Mi'yâru'l-ulûm* dışında mantık alanına dair genel olarak *Felsefe Dersleri*, *İlm-i mantık* ve *Fenn-i menâhic* adlı eserlerinden bahsedilmiştir.²⁰ Bu üçü dışında araştırmalarımız esnasında İzmirli'nin daha önce atf almamış mantık alanına dair eserlerine rastladık. Bunlar, *Mantık-ı tabikî yahut fenn-i üslûb* ile *Mantık-ı tabikî veya fenn-i esâlib*'dir. Ayrıca *İlm-i mantık* adlı eser her ne kadar kaynaklarda İzmirli'ye ait bir eser olarak zikredilse de çalışmalarda muhtevasının herhangi bir atf aldığına rastlanmıştır. İzmirli bu çalışmalarda eski ve geleneksel mantık anlayışıyla birlikte Boirac, Paul Janet, Rabier, J. J. Rausseau gibi Batılı mantıkçıların çalışmalarından yararlanmış, onlar atıfta bulunmuştur. Aşağıda *Felsefe Dersleri*'nden alıntılanan pasajda eski ile Boirac'ın (öl.1917) savunduğu yeni mantık anlayışı mukayese edilmiştir:

19 Ali Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl* (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303). Bu eser, latinize edilmiştir: a.mlf., *Mizânu'l-ukûl: Mantık ve Matodoloji*, haz. İbrahim Çapak, Harun Kuşlu, Metin Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015).

20 Bk. Selman Üstündağ, *İzmirli İsmail Hakkı'nın Mi'yâru'l-Ulûm İsimli Eserinin Latinizasyonu ve Mantık Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Tahir Osman Kapancı, *İsmail Hakkı İzmirli'nin Kelam İlmîne Katkıları* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Remziye Selçuk, *İsmail Hakkı İzmirli'de Tasavvur Mantığı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Bayram Ali Çetinkaya, *İsmail Hakkı İzmirli ve Felsefe* (Ankara: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999).

“Yukarıda zikrolunduğu üzere Boirac: küllî zâtî: cins, nev‘, fasıldan ibarettir diyor idi kudemâ-yı mantıkiyyûnun kazâyâ-yı zâtîye ve araziye tefriki bundan neş‘et ediyor idi kaziye-i zâtîye ‘bir tasavvura kendi tazammununda veya zâtında mahv olan bir mahmûl icâben isnâd olunan kaziye, kaziye-i araziye bir tasavvura kendi tazammununa yabancı olan bir mahmûl icâben isnâd olunan kaziye-dir.”²¹

Benzer bir biçimde, İzmirli'nin mantık eserlerinin her birinde “ilim” başlığı altında hem Aristoteles'in ve Ortaçağ'ın ilim tasnifine hem de Yeniçağ'daki modern dönem düşünürlerinin ilim tasnifine yer vermiş olması uzlaşmacı yaklaşımın bir diğer göstergesi olarak kabul edilebilir.²² Ayrıca bu eserin sonunda yer alan ek, Batı'da Rönesans sonrasında ortaya çıkan Aristoteles'in mantığında yapılmak istenen yeniliklerden bahsedilmesi bakımından oldukça kıymetlidir. Orada Hamilton'a ait olan yüklem niceliği mevzuu, Boole'un (öl. 1864) matematik mantığı ve bunlara yapılan itirazlara yer verilmiştir.²³

Aristoteles mantığı ile modern dönem mantığının uyumu konusunda *İlm-i mantık ve Felsefe Dersleri* eserlerinde, başlıklandırma ve sistematik açıdan, Aristoteles'in sekiz baba taksim ettiği düzen takip edilmiştir. Türkiye'deki uzlaşmacı mantık araştırmacılarının bu üslubu hakkında Öner şöyle demiştir:

“Eski tarz mantık ve ilim anlayışı asırlar boyunca işlendiği için müesseseleşmiş adetâ kalıplaşmış, bütün fikir hayatında müşterek bir anane halini almıştır. Bu durum konunun işlenmesini kolaylaştırmış ve bir grup içinde ifadesini mümkün kılmıştır.”²⁴

Türkiye'deki mantık ilmi tasavvurunun değişiminin tarihsel arka planı hakkında İzmirli'nin kendisi demiştir:

“Buraya kadar zikrolunan mantık: Aristo mantığının büyük bir kısmıdır. Yahut Aristo mantığından doğrudan doğruya istintâc olunmuştur... Skolastik devr-i cedîde kadar Aristo mantığından başka mükemmel bir menhec ilmi tasavvur etmemiş idi. Devr-i teceddüde Aristo mantığı bütün ehl-i ilim tarafından, bâ-husûs-i Galile, Bacon, Dekart, Pascal tarafından şiddetle hücumu uğradı. İntikâd umumiyetle şöyle idi: fikr-i mücerred ne olursa olsun bize keşfettirmeye kadir değildir. Yalnız fikr-i müşahhas münticidir. Fikri müşahhas ya Galile, Bacon'dan dediği gibi istikra ve tecrübeyle veyahut Dekart ve telâmizesinin dedikleri gibi hâdis meâni-i riyaziye müsteniddir... Bu dakikadan itibaren Aristo mantığı, mantık-ı sûfî nâmı altında itibar olunmayıp mantığın bir kısmı gibi itibar olunmuştur. Aristo mantığı en külli niseb ve muteallıkât-ı fikre muteallık ilim olan mantık-ı sûfînin ilk müsveddesidir. Bu müsvedde on dokuzuncu asrın nihayetine kadar bilâ tashih bâki kaldı.”²⁵

Burada uzlaşmacı mantık yaklaşımına bir örnek olarak dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, İzmirli'nin *İlm-i menâhic*, *Fenn-i menâhic* ve *Felsefe Dersleri* adlı eserlerinde kavramların Fransızca karşılığı verilmiştir:

21 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 92.

22 Bk. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 7-14;

23 Bk. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 302-303.

24 Necati Öner, “Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı” (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1967), 50.

25 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 271-272.

“Evvelki dört küllinin heyet-i mecmûası (zât)ı (l’essence) teşkil eder. Zât la-yetegayyerdır (Immuable) hülâsa araz: Bir mefhûmun evsâf-ı muhtemile ve mümkinesine (et passibles), zât da evsâf-ı zarûriyesine denir. Kant’ın dermiyan ettiği hükm-i tahlil (jugementanalijitigüe) ile hükm-i terkibi (j.synthétique) nin kaziye-i tahliliye ile kaziye-i terkibiyeinin farkları böyledir.”²⁶

Fenn-i Menâhic adlı eserde ise Osmanlı Türkçesi mantık kavramlarının Fransızca karşılıkları metin içerisinde değil, metnin sonuna eklenen bir sözlük oluşturularak verilmiştir.²⁷

Burada zikredilmesi gereken bir diğer konu, modern dönemde Batılı çalışmaların etkisiyle mantık alanında görülen sûrî ve tatbîkî ayrımıdır. Meseleye ana hatlarıyla ve İzmirli’nin sınırları dâhilinde kalarak bakacak olursak İzmirli, mantık alanında ele aldığı eserleri sûrî (umûmî) ile tatbîkî (husûsî) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Sûrî mantık, eski Aristo mantığı için kullanılan bir ifadedir. Yeniçağda bilimsel alanda görülen gelişmeler, bilimlerin ortak ve birbirinden ayrı yöntemlerinin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu nedenle Aristo mantığı yetersiz görülmüştür. Böylece mantığa, tatbîkî adıyla bir bölüm eklemek isteyenler olmuştur. Bu bölüme kaynaklarda metot, tatbiki mantık veya özel mantık denmiştir.²⁸ Tatbîkî mantık bilimlerin yöntemlerine dair bir alandır. Örneğin İzmirli, *İlm-i mantık ve Fenn-i menâhic*’de matematik, tabiat, metafizik, tarih ve toplum bilimlerinin yöntemlerinden bahsetmiştir. Bununla birlikte mantığın sûrî ve tatbiki olmak üzere taksim edilmesi meselesi tartışmalı bir meseledir. Hamdi Ragıp Atademir (öl. 1976) ve Necati Öner mantığın bu şekilde ayrılmasını uygun bulmayan isimlerdir. Öner bu konuda şöyle demiştir:

“Biz de mantığın sûrî ve tatbîkî diye ikiye ayrılışı fikrinin doğru olmadığı kanaatini taşıyanlar tarafındayız. Bize öyle geliyor ki, tatbiki mantık denen bölümde işlenen fikirlerin esası Aristo’nun koyduğu sûrî mantığın açıklanmasıdır. Öncüllerin doğru tesbiti için ortaya konan bir takım yeni kaidelerdir. Zihin hangi alanda çalışırsa çalışsın, yeni bir fikir elde etmek için kullandığı yol sonuç çıkarma (tümdengelim) ve tümevarımdır. Mantık, bu işleyiş tarzının tesbitinden ibarettir. Aristo mantığı birinciye, Bacon ile başlayan yeni mantık ise ikinciye fazla önem vermiştir.”²⁹

Mantık ilminin sûrî ve tatbîkî ayrımı üzerine menfî yaklaşımlar var olmuş olsa da İzmirli, mantık çalışmalarında bu yöntemi takip etmiştir. İzmirli mantık ilminin taksimatı hakkında şöyle demiştir:

“...mantık ilim olması, ilmü’l-fikr olması itibariyle kuvve-i müdrîke-i insaniyenin kavânîn-i sûriyesini taharrî eder. Yani mevzû veya maddesi ne olursa olsun fikirden kat’-ı nazar ile kavâid mevzu bahs olur. İşte buna mantık-ı mahz veya mantık-ı sûrî denir. Mantık sanat olması itibariyle doğrudan doğruya mümâreseye ve ‘amâl-i zihniyeye müncerr olur. İşte buna da mantık-ı tatbîkî –appliqué denir.”³⁰

26 İzmirli, *İlm-i mantık*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 11.

27 Bk. İzmirli, *Fenn-i menâhic*, 69-88.

28 Köz, “Modern Mantık Düşüncesinde Mantık Çalışmaları”, 153.

29 Necati Öner, “Profesör Nusret Hızır”, *Doğu Batı*, 3/12, (Ağustos, Eylül, Ekim 2002), 85.

30 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 145.

İzmirli sûri mantıkta şekilsel olarak Aristo mantığını takip etmiş, bilimlerde yöntem meselesini ise tatbîkî mantık bağlamında ele almıştır. İzmirli'nin *İlm-i Mantık ve Felsefe Dersleri* isimli eserleri sûri mantık; *Mantık-ı tatbîkî ve Fenn-i menâhic* isimli çalışmaları ise tatbîkî mantık kapsamındadır. Ancak kaynaklarda yalnızca *Felsefe Dersleri* ve *Fenn-i menâhic*'in bu amaçla muhtevaları bakımından değerlendirildiği görülmektedir. Biz ise İzmirli'nin mantık eserleri arasında bir bağlantının olduğunu düşünmekteyiz. Aşağıdaki başlıkta bu mevzu ele alınacaktır.

2. İzmirli'nin Mantık Alanına Dair Eserleri

İzmirli'nin mantık alanına dair ulaşılabilen çalışmaları, yukarıda verilmiştir. Onun mantık tasavvuruna dair bugüne kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde görülmüştür ki, İzmirli'nin *İlm-i mantık* adlı eserinden yalnızca ismen bahsedilmiş ancak muhtevalarına yer verilmemiş; *Mantık-ı tatbîkî yahut fenn-i üslûb* adlı eserlerinden ise hiçbir surette bahsedilmemiştir. Bizim buradaki iddiamız, *Felsefe Dersleri*'nin *İlm-i mantık*'in; *Fenn-i menâhic*'in ise *Mantık-ı tatbîkî veya fenn-i esâlib*'in bir kitap haline getirilip yayınlanmış biçimleri olduğudur. Bizi bu çıkarıma götüren üç unsur olmuştur: 1. Her iki eser grubunun da muhteva ve konuların sistematize edilmiş biçimleri bakımından birbirleriyle aynı olmaları, 2. *İlm-i Mantık* ve *Mantık-ı tatbîkî veya fenn-i esâlib* adlı eserlerin yayın tarihleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmaması, 3. *İlm-i Mantık* ve *Mantık-ı Tatbîkî* adlı eserlerinin zahriyelerinde yer alan “Dârul’-Fünûn-i Osmânî” amblemi ile ““Darülfünun-i Osmânî Edebiyat şubesi üçüncü sınıf derslerinden” ibaresi bu çalışmaların birer üniversite ders notu olarak hazırlandığını göstermektedir. Birinci etmen olarak söylediğimiz muhteva ve sistematik açıdan bu eserlerin sırasıyla *Felsefe Dersleri* ve *Fenn-i menâhic* ile benzerlik göstermesi unsurunu da göz önünde bulundurarak, en son söylediğimiz iki eserin, öncekilerin kitap haline getirilip neşredilmiş olduklarını düşünmekteyiz. Başka bir ifadeyle *İlm-i mantık*'ı, *Felsefe Dersleri*'nin; *Mantık-ı tatbîkî*'yi ise *Fenn-i menâhic*'in bir ön hazırlığı olarak telakki edebiliriz.

Bu eserlerin benzerlik ve farklılıklarını somut bir biçimde ortaya koyabilmek amacıyla öncelikle ulaşabildiğimiz nüshaları hakkında bilgi verilecek, ardından her birinin muhtevaları mukayeseli bir biçimde tablo halinde sunulacaktır.

2.1. Eserlerin Nüshaları

2.1.1. *İlm-i mantık ve Felsefe Dersleri*

İlm-i mantık'ın iki nüshasına ulaşılmıştır. Nüshalar hakkındaki bilgiler aşağıdaki gibidir.

2.1.1.1. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Kataloğu, no. 3746.

Eser, Osmanlı Türkçesi ve rika hatlıdır. Bbxbb, bbxbb mm boyutlarındadır. 64 sayfadır. Bu eser, üç cüz'den oluşan bir çalışmanın birinci cüz'ünü oluşturmaktadır. Diğer iki cüz',

sırasıyla *Mantık-ı tabikî veya fenn-i esâlib ve Muhtasar mâ ba'de't-tabîa*'dır. Ancak katalog kayıtlarında bu eser, birinci cüz'ün adıyla, yani *İlm-i mantık* olarak künyelenmiştir. Eserin zahriyesinde “Dârülfünûn-i Osmanî Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden”, “İlm-i mantık, kısım-ı evvel, mantık-ı sûrî”, “muallimi müdür İsmail Hakkı Bey”, “Cüz' 1”, “Forma 1”, silik bir biçimde, “İlm-i mantık, ilm-i menâhic, ilm-i mâ ba'de't-tabîa”, Arap rakamıyla 15, 20, 25 yazmaktadır. Ayrıca eserin tashih edildiğini ifade eden ح işaretine yer verilmiştir. Eserin metni incelendiğinde yapılan tashihlerin doğrudan eserin üzerine yapıldığı görülebilmektedir. İstinsah kaydı bulunmamaktadır.

2.1.1.2. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu, no. 0132093, yer no. 20267.

Eser Osmanlı Türkçesi, rika hatlı ve taş baskıdır. 230x170 mm boyutlarında ve 64 sayfadır. Eser, kütüphane katalog kayıtlarında “*İlm-i mantık. Mantık-ı Tabikî. Dârülfünûn-i Osmanî Edebiyat Fakültesi Şubesi Üçüncü Sene Derslerinden*” adıyla yer almaktadır. Bu eserin yazarı, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde İsmail Hakkı Baltacıoğlu olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte kütüphane sistemine, “Taşbaskı. TBTK'da yazar İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Özege'de İzmirli İsmail Hakkı'dır” notu düşülmüştür. Eserin zahriyesinde “Dârülfünûn-i Osmanî Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden”, “İlm-i mantık”, “muallimi müdür İsmail Hakkı Bey”, “Cüz 1”, “Forma 1” yazmaktadır.

2.1.1.3. Tertipleri

Aşağıda *İlm-i mantık* ile *Felsefe Dersleri*'nin içindekiler raporu sunulacaktır. Böylece eserler arasındaki benzerlik ve farklılıklar somut olarak görülebilmesinin sağlanması hedeflenmiştir.

Tablo 1: *İlm-i mantık ve Felsefe Dersleri*'nin İçindekiler Listesi

<i>İlm-i mantık31</i>		<i>Felsefe Dersleri</i>	
İçindekiler	Sayfa No	İçindekiler32	Sayfa No
Fenn-i sâni - İlm-i mantık - Tarifi, Mevzuu, Gayesi	3	İlm-i mantık - Tarifi, Mevzuu, Gayesi	36, 38,39
Tarih	4	Mantiğin tarihi	41
		Netice	50
		Hülâsa	51
Mantık-ı sûri veya umûmî	6	Fenn-i evvel- Mantık-ı umûmî veya sûrî	56
		Mantık-ı umûmînin taksimi	56
		Hülâsâ	62
Tasavvurât	7	Bab-ı evvel - Tasavvurât Fasl-ı evvel - Külliyyât	65
		Lafız ve Tasavvur	65
		Tasavvur	66
		Aksâm-ı tasavvur	67
		Tasavvurâtın vuzûhu	69
Makûlât-ı aşere	13	Makûlât-ı aşere	76
		Niseb-i tasavvurât	78
		Tazammun ve şümül	78
Külliyyât-ı hamse	8	Külliyyât-ı hamse	86
		Porphyrius'un şeceresi	91
		Hülâsa	93
Tarif	14	Kısm-ı sâni - Tarif	101
Taksim	16	Taksim	113
		Kısm-ı sâni'nin Hülâsâsı	115
İkinci nazariye - Ahkâm veya Tasdikât	17	Bab-ı sâni- Tasdikât	118
		Kaziye ve tasdik'in mahiyeti	118
		Eczâ-i kaziye	123
		Aksâm-ı tasdikât	125
Aksâm-ı kazâyâ	18	Aksâm-ı kazâyâ	127
		Hülâsâ	144
Üçüncü nazariye - İstidlâl	24	Bab-ı sâlis-İstidlâlât	152

31 İzmirli, *İlm-i mantık*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nüshası.32 *Felsefe Dersleri*'nin sayfa 3-36 arasında medhal başlığı altında sırasıyla “Malumat-ı beşeriyenin üç sureti”, “İlim”, “Hayret”, “Meleke-i felsefiye ve meleke-i ilmiye”, “İlm-i sınaat”, “Felsefenin tarifi ve mevzuu”, “Her meslek-i felsefi”, “Hülâsâ” başlıkları yer almaktadır. Yukarıdaki tablo, bu eserin “Kitâb-ı sâni” başlığından başlayarak *İlm-i mantık*'taki sistematik düzen takip edilmeye çalışılacaktır.

		İstidlâlin mahiyeti	152
		İstidlâl bi't-temsîl	155
		İstikrâ ve ta'lîl	156
		İstikrâ	156
		Talîl	158
İntikâlât	25	Fasl-ı evvel - İntikâlât bi'z-zât	160
Tekâbül	25	Tekâbül	161
		Kazâyâ-yı mütekâbile cetveli	162
Aks	28	Aks - Aksâm-ı aks	165
		Kavâid-i aks	166
		Hülâsâ-i kâsm-ı evvel	170
İntikâl bi'l-vâsıt - Kıyas	30	Fasl-ı Sâni - Kıyas	176
Kavânîn-i kıyas	35	Kavânîn-i kıyas	187
Eşkâl-i kıyas	43	Eşkâl-i kıyas	197
Durûb	46	Durûb	204
Durûb-i muhtemile	46	Durûb-i muhtemile	204
		Durûb-i muntice cetveli	213
		İstiklâl	214
Aksâm-ı kıyas	50	Aksâm-ı kıyas	222
Kıyas-ı iktirânî	50	Kıyas-ı iktirânî	222
Kıyas-ı istisnâi	50	Kıyas-ı istisnâi	222
Kıyas-ı infisâlî	50	Kıyas-ı infisâlî	223
		Aksâm-ı sâire-i kıyas	228
		Kıyas-ı gayr-i müteârif	235
		Fasl-ı sâninin hülâsâsı	236
		Fasl-ı sâlis - Burhan	248
		Burhanın tarifi	248
		Mebâdî-i muhtassa (Tarifât)	248
		Mebâdî-i müştereke (Müteârifât)	257
		Aksâm-ı burhan	258
		Cedel	259
		Makbûlât	260
		Hülâsâ-i fasl-ı âlis	267
Lâhika	58	Lâhika - Mantık-ı sûrûnin ıslahı	270
		'Amâl-i mantukiyenin faidesi	287
		İtirâzâtın menşei	289
		İntikâd-ı kıyas	292
Hülâsâ	61	Hülâsâ	301

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi İzmirli, sûrî mantık hakkındaki her iki eserde de benzer bir sistematîği takip etmiştir. Görüldüğü gibi *İlm-i mantık*'ta başlıklar daha azdır. Bu, onda eksik konuların olduğu anlamına gelmemektedir. İncelendiğinde de görülecektir ki İzmirli, *İlm-i mantık*'ta daha az başlıklandırmaya giderek aynı başlık altında pek çok konuya yer vermiştir. Ancak *Felsefe Dersleri*'nde hemen her bilgi için yeni bir başlık açılmıştır. Bunda, İzmirli'nin *İlm-i mantık*'ı bir ders notu amacıyla hazırlamış olmasının etkisi olabilir. Sözcülemi, *Felsefe Dersleri*'nde “Kazâyâ-yı mütekâbile cetveli” ve “Durûb-i müntice cetveli” başlıkları altında verilen tablolar, *İlm-i mantık*'ta da yer almakta, ancak onları belirten muayyen bir başlık kullanılmayıp doğrudan konu başlıkları altında sunulmaktadır.³³

İlm-i mantık'ın Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshası tashih edilmiş nüsha olup metin içerisinde pek çok ifadenin veya kavramın üzeri çizilerek yerine tashih edilmiş ifadeler yazılmıştır. Atatürk Üniversitesi'ndeki nüsha ise tashih nüshası değildir. Buradan hareketle Atatürk Üniversitesi'ndeki nüshanın asıl nüsha olup bu nüshanın Süleymaniye'deki tashih edildiğini söyleyebiliriz. Yapılan bu tashihlerin *Felsefe Dersleri* adlı eserde yer aldığı fark edilmiştir. O halde diyebiliriz ki, *İlm-i mantık* eseri, eserin zahriyesindeki “Dârülfünûn-i Osmani Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden” notundan da anlaşılacağı gibi, Dârülfünûn'da ders için hazırlanmıştır. Ardından bu notların da dikkate alınarak ilave edildiği ve daha sistematik bir görünüm kazandırıldığı nüsha, *Felsefe Dersleri* adıyla yayınlanmıştır. Bir örnek verecek olursak, Atatürk Üniversitesi'ndeki nüshada “Mantık tatbikâtı itibariyle bir sanattır. L'ort ilm-i fikir, sanat-ı tefekkürdür – Penser” ifadesi bulunmaktadır.³⁴ Süleymaniye nüshasında tashih edilirken, aynı ibarede “ilm-i fikir” ibaresinin üzerine “mantık” kavramı eklenmiştir. *Felsefe Dersleri*'nde ise bu cümle düzenlenerek terkîp edilmiştir: “İlm-i mantık: İlmü'l-fikir min haysü ennehu fikirdir – la science de la pen sée en tant que pensée.”³⁵

Bu konuda bir başka örnek verecek olursak, *İlm-i mantık* adlı eserde “şart-ı mûcib” terkihi,³⁶ yer almaktadır. Tashih edilen nüshada bu ifadenin geçtiği her yerde “mûcib” kelimesinin üzeri çizilip yerine “tam” kavramı tercih edilmiştir. *Felsefe Dersleri*'nde de bu terkîp, “şart-ı tam” şeklinde kurulmuştur.³⁷

Her iki eserin muhtevasını değerlendirecek olursak İzmirli'nin bu çalışmaları, eski mantık anlayışından farklı olarak Batı'da bu alandaki çalışmalardan yararlanarak oluşturulmuştur. O, *İlm-i mantık* adı eserinde sûrî mantık konularına yer verdiğini belirtmiştir. O, bu konuda şöyle demiştir:

“Şerâitin kısım-ı diğeri mahiyetine merbûttur. Bu da şöyle hülâsâ olunur: Fikrin mevzûatıyla tevâfuku. Bu şerâit az çok husûsi olur buna mebni mantık iki kısma ayrılır. Birine mantık-ı sûrî –formelle veya umûmi –générale veya mahz –pure diğere mantık-ı maddi Materielle

33 Bk. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 162, 213; krş. a.mlf., *İlm-i mantık*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 26, 47.

34 İzmirli, *İlm-i mantık*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu, no. 0132093, yer no. 20267, 3.

35 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 36.

36 İzmirli, *İlm-i mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Kataloğu, no. 3746, 3.

37 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 36-37.

veya tatbîkî –appliqué veya husûsi –spéciale veya ilm-i burhan veya fenn-i esâlib Méthdalagie derler. Kısım-ı evvel fikrin yalnız sûretinde neş’et eden kavânin-i umûmiye, kısım-ı sâni fikrin tatbik olduğu mevzûların tabiatında neş’et eden kavânin-i husûsiyeyi bildirir.”³⁸

Her ne kadar Batı kaynaklarından yararlanılmış olsa da bazı meselelerde İslâm mantıkçılarının fikirlerinden de yararlanılarak onların bazı görüşleri, Batılı mantıkçıların fikirleriyle mukayese edilmiştir. Örneğin, “İşte ilm-i mantıkta muteber olan intikal bilâ-vasıta bunlardır. Bazı mantıkıyyûn-i cedîdeye göre intikal bilâ-vasıta yoktur. İntikâlin hepsi bilvasıta” demiştir.³⁹

Bu konuda *Felsefe Dersleri*’nden bir örnek şudur:

“Böylece on dokuzuncu asr-ı mîlâdiyenin nısf-ı ahîrinde mantıkıyyûn mantık-ı sûrîye istidlâl-i riyâzînin menâhic ve enmâtını (procédés) idhal etmekle mantık-ı sûrîyi yeniden ellerine aldılar. Artık Aristo mantığından daha umumi, daha mükemmel bir mantık-ı sûrî tesisini kast ettiler. Hesap gibi gayr-ı kâbil-i tahallûf olan kavâid ile idare olunan ve basit olan ‘imâl sayesinde mantıkıyyûn-i cedîde tasavvurâta alâim olan elfâz ile ve tasfîkâtın tabirâtından ibaret olan kazâyâ ile istidlâlîn kâffe-i suver-i muhtemilesini yani tasavvurât ve tasdikâtın kâffe-i silsile-i muhtemilesini tesis ettiler.”⁴⁰

Her iki eser de temelde iki bölüme ayrılmıştır diyebiliriz. Birinci bölümde bilgi teorisi, bilimsel ve felsefi bilgi incelenmiştir. Bu konuda teorik zemin sağlandıktan sonra ikinci bölüm, mantık konularına hasredilmiştir. Mantık konuları, kendi içerisinde bâb ve fasıllara taksim edilerek ele alınmıştır. Üç bâba ayrılmış ve bu bâblarda sırasıyla “tasavvurât, tasdikât ve istidlâlât” konularına yer verilmiştir. Fasıllarda ise külliyât, intikâlât bi’z-zât, kıyas ve burhan konuları işlenmiştir.

2.1.2. Mantık-ı tatbîkî ve Fenn-i menâhic

Yeni mantık anlayışının ikinci kısmını, mantık-ı tatbîkî oluşturmaktadır. Bu konunun mantık ilminin bir konusu olup olmadığı tartışmalı bir meseledir. Ancak biz bu çalışmada, İzmirli’nin metodolojisini ortaya koymak istediğimiz için onun benimsediği yolu takip ederek mantık-ı tatbîkiyi mantık ilminin bir bölümü olarak kabul edeceğiz. Bu başlık altında öncelikle ulaşılabildiğimiz *Mantık-ı tatbîkî* çalışmalarının nüshaları hakkında bilgi verecek ardından bu iki nüsha arasında bir mukayese yapılacaktır. Bundan sonra ise, İzmirli’nin *Mantık-ı tatbîkî*’den yola çıkarak *Fenn-i menâhic* isimli eserini telif ettiği iddiamızı temellendirmeye çalışacağız. İzmirli’nin *Mantık-ı tatbîkî* adlı eserinin iki nüshasına ulaşılabilmektedir.

2.1.2.1. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Kataloğu, db no. 10518/OKO781, yer no. 161.162.

Eser, Osmanlı Türkçesi ve rika hatlıdır. Bbxbb, bxbb mm boyutlarındadır. 187 sayfadır. Katalog kayıtlarında “Darulfünun..Derslerinden Tatbiki Mantık Yahut Fenn-i Üslub” adıyla yer almaktadır. Bu kayıtlarda yayın bilgisi olarak, “İstanbul: [b.y.], 1329” denmiştir. Eserin

38 İzmirli, *İlm-i mantık*, 5-6.

39 İzmirli, *İlm-i mantık*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 29.

40 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 272.

zahriyesinde, “Dârülfünûn-i Osmanî İlahiyat ve Edebiyat şubeleri münteha felsefeleri derslerinden”, “Mantık-ı tatbikî yahut fenn-i üslûb”, “... mezkûre müdürü İsmail Hakkı Efendi”, “1337-1339”, “Cüz’ 1” bilgileri bulunmaktadır. Eser her ne kadar 1. cüz’ olarak belirtilmişse de ikinci cüz’ünün ne olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2.1.2.2. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu, no. 0132093, yer no. 20267.

Eser Osmanlı Türkçesi, rika hatlı ve taş baskıdır. 230x170 mm boyutlarında ve 187 sayfadır. Eser, kütüphane katalog kayıtlarında “*İlm-i Mantık. Mantık-ı Tatbikî. Dârülfünûn-i Osmanî Edebiyat Fakültesi Şubesi Üçüncü Sene Derslerinden*” adıyla yer almaktadır. Bu eserin yazarı, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi’nde İsmail Hakkı Baltacıoğlu olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte kütüphane sistemine, “Taşbaskı. TBTK’da yazar İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Özege’de İzmirli İsmail Hakkı’dır” notu düşülmüştür. Eserin zahriyesinde “Kısm-ı sâni”, “Dârülfünûn-i Osmanî Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden”, “Mantık-ı tatbikî”, “Muallimi müdür İsmail Hakkı Bey”, “Cüz’ 2”, “Forma 5” ibareleri yer almaktadır.

2.1.2.3. Tertipleri

Aşağıda *Mantık-ı tattbikî veya fenn-i esâlib ve Fenn-i menâhic*’in içindekiler raporu sunulacaktır. Böylece eserler arasındaki benzerlik ve farklılıklar somut olarak görülebilmesinin sağlanması hedeflenmiştir.

Tablo 2: *Mantık-ı tatbikî veya fenn-i esâlib ve Fenn-i menâhic*’in İçindekiler Listesi

<i>Mantık-ı tatbikî veya fenn-i esâlib</i> (Atatürk Üniversitesi Nüshası)			
İçindekiler	Sayfa No	İçindekiler	Sayfa No
Kısm-ı sâni- Mantık-ı tatbikî veya fenn-i esâlib	3	Fenn-i menâhicin tanımı	3
İlim - Tasnif-i ulûm	3, 7	Tasnif-i ulûm	3
Aristo’nun tasnifi	7	Aristo’nun tasnifi	3
Kurûn-i vuştâda tasnif	8	Kurûn-i vuştâ tasnifi	4
Kurûn-i cedidede tasnifât	11	Ulemâ-i İslâm’ın tasnifi	4
Bacon’ın tasnifi	11	Bacon’ın tasnifi	5
Amper’in tasnifi	13	Amper’in tasnifi	6
Auguste Comte’un tasnifi	13	Auguste Comte’un tasnifi	6
Spencer’in tasnifi	16	Spencer’in tasnifi	8
Tasnif-i muhtâr	18	Tasnif-i muhtâr	9
		Menhecic mahiyeti	11
Tahlil	25	Tahlil ve terkip kanunları	14

Ulüm-i riyâziye, Ulüm-i riyâziyenin üslûbu	27, 54	Menâhic-i ulüm-i riyâziye	15
Müteârife	56	Tarif	16
Tarifât	58		
Müsellemât (Mevzualar)	62		
Burhan	63	Burhan	17
Tarifât-ı Riyâziye	59	Burhan-ı riyâzî	18
		Devâi-i riyâziye	19
Ulüm-i Tabiat	40	Aksâm-ı ulüm-i tabiat	21
Üslub-i Ulüm-i Tabiat	71	Menâhic-i ulüm-i cismâniye	22
Tebassur	76	İstibsâr	22
		İstibsâr Kanunları	23
Tecrib	80	Tecrib	23
Tecrîbde faraziyenin mevki	84	Tecrübenin envâ-i muhtelifesi	25
		İstibsâr ve Tecrübe ilimleri	25
İstikrâ	86	İstikrâ	26
Teayyün-i illet	90	Mesâlik-i illet	27
Üslub-i tevâfuk	91	Meslek-i tevâfuk	28
Üslub-i tebâyün	93	Meslek-i tebâyün	28
Üslub-i tevâfuk ile üslub-i tebâyün arasındaki fark	94	Meslek-i tevâfuk ile meslek-i tebâyün arasındaki fark	28
Üslub-i tehavvülât-ı murâfaka	95	Meslek-i tehavvülât-ı mütekârîne	28
Üslub-i selâseye misal	96	Mesâlik-i selâseye misal	29
Üslub-i fudûl	97	Meslek-i sebr	30
İstikrânın mebnâsı	98	İstikrânın mebnâsı	30
İstikrânın kıymet-i mantikiyesi	105	Aksâm-ı istikrâ	31
Faraziye	107	İftirâz	32
İstikrâ ile faraziye arasındaki nispet	112	İstikrâ ile iftirâz arasındaki nispet	34
Tasnif	113	Tasnif	35
		Aksâm-ı tasnif	36
		Tasnif-i tabiiyenin mana-yı hâriciyesi	39
Temsil	123	Temsil	40
Tarif-i haberî	126	Tarif-i tedrîbi	43
Ulüm-i maneviye üslûbu	128	Menâhic-i ulüm-i maneviye	44
İlmü'n-nefste üslub	132	Menhec-i ilmi'n-nefs	46
İlmü'n-nefste tebasur ve istidlâl	132	Menhec-i istibsâr	47
Üslub-i enfüs	132	İstibsâr-ı enfüsî	47
Üslub-i âfâkî	135	İstibsâr-ı âfâkî	49

		İstidlâl	50
Üslûb-i mantık	140	Menhec-i ilm-i tarih	51
Mâ ba'de't-tabîiyede üslûb	141		
Üslûb-i tarih	144		
Şehâdet-i beşer	144	Menâbi-i tarih	54
Tarih	148		
Üslûb-i ulûm-i ictimâî	151	Menhec-i ilm-i ictimâî	55
İlm-i siyaset	153		
İlm-i fıkıh	153		
İktisâd-ı siyasi	153		
Ulûm-i iştikâkiye	154		
		Yakîn ve zan ve şek	57
		Aksâm-ı yakîn	57
		İhtimal	59
		Hak	59
Cehl-i mürekkebe (Butlan)	155	Cehl-i mürekkebe	60
Cehl-i mürekkebin aksâmı	156	Cehl-i mürekkebin aksâmı	61
İhtilâf-ı ulûm ve ihtilâf-ı edille	156	İhtilâf-ı ulûm ve ihtilâf-ı edille	61
		Ulûmda chehl-i mürekkebe	62
Mugâlata	158	Mugâlata	63
		Teşkiik	63
		Müsâdere ale'l-matlûb	64
		Tecâhül fi'd-dava	64
		Müşâgebe	65
		Cehl-i mürekkebin illeti	66
		Cehl-i mürekkebe için mahlas	66

Yukarıdaki tabloda da görülebileceği üzere, *Mantık-ı tabbiki*'de “Üslûb-i âfâki” başlığından sonra, *Fenn-i menâhic*'den farklı bir konuya geçilmiştir. *Mantık-ı tabbiki*'de araya, “Üslûb-i mantık”⁴¹, “Mâ ba'de't-tabîiyede üslûb”⁴² başlıkları dâhil edilmiş, sonraki başlıklar ise *Fenn-i menâhic*'deki ile aynı devam etmiştir.

Tablo 3: *Mantık-ı tabbiki yahut fenn-i üslûb*'un İçindekiler Tablosu

<i>Mantık-ı tabbiki yahut fenn-i üslûb</i> (Marmara Üniversitesi nüshası)	
İçindekiler	Sayfa No
İlim	2
Tasnif-i ulûm	5

41 İzmirli, *Mantık-ı Tabbiki*, 140.

42 İzmirli, *Mantık-ı Tabbiki*, 141.

Arišto'nun tasnifi	5
Kurûn-i vustâdaki tasnif	6
Amper'in tasnifi	12
Spencer'in tasnifi	15
Tasnif-i râcîh	20
Felsefe-i ulâ veya ilm-i mevcûdât veya ilm-i mâ ba'de't-tabiiye	23
Umûmiyetle üslûb	28
Ulûm-i riyâziyenin üslûbu	33
Kazâyâ-yı riyâziye	35
Burhan	35
Burhan rûkûnleri	38
Müsellemat	40
Ulûm-i tabiiyenin üslûbu	41
Ulûm-i hikemiyenin üslûbu	42
Tebassur	45
Tecrübe	47
İstikrâ	51
Faraziye	68
Ulûm-i tabiiyenin üslûbu	75
İstidlâl bi'l-mümâsele ve bi't-temsîl	82
Üslûb-i tarif-i istidlâlî	87
Ulûm-i hulkiye ve ictimâiyenin üslûbu	89
İlmü'n-nefsîte üslûb-i tecrübî	100
Üslûb-i âfâkî	106
İlmü'n-nefsîte tecârüb	110
İlm-i mâ ba'de't-tabîadaki üslûb-i taharri	115
İnsanların şehadeti	119
Üslûb-i tarih	123
İlm-i ictimâide üslûb-i taharri	127
Ulûm-i ictimâiyenin aksâmında üslûb-i taharri	130
Üslûb-i taharri fi ilm-i iktisad ve siyasi	131
Ulûm-i iştikâkiyede üslûb-i taharri	133
Esbâb-ı inkılâb-ı felsefî	133
Marifet nazariyesi	141
Reybiye-i nesebiye veya İhtimâliye	147
Nesebiye mesleği	148
Halât-ı selâse kanunu	150
Bu kanunu tenkid	151

Tenkidiye veya Nesebiye-i enfüsiye	155
Tenkid-i akl-ı mahz	157
Tenkid-i akl-ı amelî	160
Tenkid-i hüküm	161
Neo-Tenkiddiye mesleği	163
Felsefe-i ulâ veya mâ ba'de't-tabiiye-i umümiye	164
İlmü'n-nefsi akli	170
İlmü'l-lâhût-i akli veya ilm-i ilâhî - illet-i ulâ nazariyesi	178
Sıfât-ı Bârî	183
Vücûdiye – Rabbü'l-âlemin el-âlem	184
Hâtıme	187

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, *Mantık-ı tatbikî*'nin İzmirli'ye ait olan iki ayrı nüshasına ulaşılmıştır. Bu nüshaların her ikisinde de eser ismi ve sayfa sayısı aynı olmakla birlikte arka planda bazı farklılıklar bulunmaktadır. İlk olarak konuların sıralanışı bazı yerlerde farklıdır. Örneğin, Atatürk Üniversitesi nüshasında “ulûm-i riyâziye”ye önce yer verilip⁴³ metafizik konusunun yönteminden daha sonra bahsedilmiştir.⁴⁴ Marmara Üniversitesi nüshasında ise önce metafizik bahsi “felsefe-i ulâ veya ilm-i mevcûdât” başlığıyla ele alınmış,⁴⁵ ardından “ulûm-i riyâziye”ye yer verilmiştir.⁴⁶ Bir diğer örnek Atatürk Üniversitesi nüshasında “burhan” bahsinden önce “tarîfât” ve “müsellemât” konuları işlenmişken⁴⁷ Marmara Üniversitesi nüshasında bu başlıklar, “burhan” konusundan sonra yer almıştır.⁴⁸

İki eser arasındaki bir diğer fark, Marmara Üniversitesi nüshasında, Atatürk Üniversitesi'ndeki olmayan bazı konu ve başlıklar yer almaktadır: “esbâb-ı inkılâb-ı felsefî”,⁴⁹ “Marîfet nazariyesi”,⁵⁰ “Nesebiye mesleği”,⁵¹ “Tenkidiye ve Nesebiye-i enfüsiye”,⁵² “Tenkid-i akl-ı mahz”,⁵³ “Tenkid-i akl-ı amelî”,⁵⁴ “Tenkid-i hüküm”.⁵⁵

İki eser arasındaki üçüncü fark, Atatürk Üniversitesi nüshasında sayfa 160'a kadar meseleler ele alınmış, 160-187 sayfaları arasında “hülâsâ” başlığı altında 113 maddede eserde ele alınan konular özetlenmiştir. Marmara Üniversitesi'ndeki nüshada ise hülâsâ bölümü mevcut olmayıp eserin 187. sayfasına kadar meseleler ele alınıp işlenmiştir.

43 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 27.

44 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 141.

45 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 23.

46 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 33.

47 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 63.

48 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 35.

49 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 133.

50 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 141.

51 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 148.

52 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 155.

53 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 157.

54 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 160.

55 İzmirli, *Mantık-ı tatbikî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 161.

Fenn-i menâhic adlı esere bakacak olursak, birkaç konu dışında Atatürk Üniversitesi'ndeki nüshanın muhtevasıyla benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte *Fenn-i menâhic*'in muhtevasının, birkaç ziyade başlıkla ondan daha geniş olduğu söylenebilir. Marmara Üniversitesi'ndeki nüsha ise hem *Fenn-i menâhic*'den hem de diğer *Mantık-ı tabîkî* nüshasından daha geniş kapsamlıdır. Sözelimi bu eserde “sıfât-ı Bârî” ve “Rabbü'l-âlemîn el-âlem” başlıklarıyla metafizik ilminin konuları detaylı bir biçimde incelenmişken diğer iki eserde bu konulara yer verilmemiştir. *Mantık-ı tabîkî*'den sonraki cüz olan üçüncü cüz' *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa*⁵⁶; *Fenn-i menâhic*'in ikinci cüz'ü *Muhtasar felsefe-i ulâ* İzmirli tarafından metafizik ilmine dair yazılmış eserlerdir.

Bu eserlerde yer alan kavramsal farklılıklara bakacak olursak, *Fenn-i menâhic*'in *Mantık-ı tabîkî*'den sonra telif edildiği ortaya çıkmış olacaktır; çünkü Marmara Üniversitesi nüshasında yer alan bazı kavramlar, Atatürk Üniversitesi'ndeki nüshada tashih edilerek yerlerine farklı kavramlar tercih edilmiştir. Tercih edilen bu yeni kavramlar *Fenn-i menâhic* isimli çalışmada da yer almıştır. Örneğin *Mantık-ı tabîkî*'de yöntem anlamında olmak üzere “üslûb”,⁵⁷ *Fenn-i menâhic*'de “menhec” kavramı tercih edilmiştir.⁵⁸ *Mantık-ı tabîkî*'de yer alan “faraziye”⁵⁹ kavramı, tashihli nüshada üzeri çizilerek “iftirâz” yapılmış, *Fenn-i menâhic*'de de “iftirâz” kavramı tercih edilmiştir.⁶⁰ Bir diğer örnek, *Mantık-ı tabîkî*'de “tebasur”⁶¹ denen kavram, tashihli nüsha ile *Fenn-i menâhic*'de “istibsâr” kavramına dönüştürülmüştür.⁶²

Eserlerin muhtevasına geçecek olursak, İzmirli için mantık ilminin bir konusu olarak tabîkî mantık ne anlam ifade etmektedir? İzmirli'ye göre fenn-i esâlib veya menâhic, mantık-ı tabîkî, ilim ve üslûb-i ilmin ne olduğunu bildiren bir ilimdir.⁶³ Ona göre mantık-ı tabîkînin mantık-ı sûrîden farkı şudur:

“Mantık-ı umûmî kuvve-i müdrikenin ne olursa olsun aynı kavânînin olur mantık-ı husûsî tanımak istediğimiz mevzûun mahiyetinden neşet eder ve mevzû ile beraber tahavvül eder mesela sükût-i ecsâm-ı kavânînlerini ilmü't-tabîa âlimi, müsellesin havâssını hendese âlimi tayin eder fakat her ikisi de istidlâllerinde fikrin bu kâide-i zâtiyesine mutâbakat etmeye mecbur olur: küllî cüz'îden ‘azamdır vesâire.’”⁶⁴

Alıntılanan metinde İzmirli'nin de belirttiği gibi mantık-ı sûrî, mantık alanına dair bir takım değişmeyen esasları ifade ederken mantık-ı tabîkî her ilmin kendisine has metodolojiyi ifade etmektedir:

56 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa: Darülfünun-i Osmânî Edebiyat Şubesi Üçüncü Sınıf Derslerinden*, (İstanbul: b.y., t.s.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu, db. no. 013209, yer no. 24821.

57 İzmirli, *Mantık-ı tabîkî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 87.

58 İzmirli, *Fenn-i menâhic*, 11.

59 İzmirli, *Mantık-ı tabîkî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 107.

60 İzmirli, *Fenn-i menâhic*, 32.

61 İzmirli, *Mantık-ı tabîkî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 132.

62 İzmirli, *Fenn-i menâhic*, 47.

63 İzmirli, *Mantık-ı tabîkî*, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 160.

64 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 46.

“Mantık-ı husûsî ile bi'l-aks nefsin muhtelif mevzûlarına tatbîkî demektir ki tanımak istediğimiz mevzûun mahiyet-i hâssasını nefse teklif eden kavânîni cüz'iyeyi tayin eder bu kanunlara turûk-i tevassul veya menâhic denir. Bundan dolayı mantık-ı husûsînin mevzûu turûk-i tevassul (menâhic)dir mantık-ı husûsîye fenn-i menâhic denmesinin sebebi budur.”⁶⁵

Sonuç

İzmirli İsmail Hakkı pek çok alanda çalışmaları olan bir isimdir. Onun ilmi anlamda en önemli özelliği ilimlerde tercih ettiği metodolojisidir. O, içinde bulunduğu toplumun ilim anlayışının ve ilim alanında takip ettiği yöntemin asrın îcâplarına cevap vermediğini düşünen isimlerden biri olmuştur. Bu amaçla kendisine bir metodoloji belirlemiştir: mevcut unsur ve değerleri koruyarak modern Batı metodolojisinden yararlanmak. Bu düşüncesini kelâm, felsefe ve mantık alanlarına tatbik ettiği görülmektedir. *Yeni ilm-i kelâm* ile *Muhtasar felsefe-i ulâ* onun kelâm ve felsefe alanında bu düşüncesini uyguladığı çalışmalarından olmuştur.

Benzer bir yaklaşımı mantık alanında da benimsemiştir. O, hem mevcut Aristo mantığını takip edip bir yandan da döneminin mantık alanındaki gelişmelerini takip ederek her iki mantık algısını telif eden bir yaklaşımla eserler ortaya koymuştur. *Mi 'yâru' l-ulûm* onun salt Aristo mantığına yer verdiği çalışmasıyken onun dışındaki tüm mantık çalışmaları kendisinin uzlaşmacı mantık yöntemini yansıtmaktadır. Kaynaklarda İzmirli'nin bu tarzda çalışmaları olarak geçen üç eserden bahsedilmiştir: *İlm-i mantık*, *Fenn-i menâhic* ve *Felsefe Dersleri*. Ancak araştırmalarımız esnasında onun bu alanda iki eserine daha ulaştık: *Mantık-ı tatbîkî veya fenn-i esâlib* ve *Mantık-ı tatbîkî yahut fenn-i üslûb*. Bu iki çalışma ve *İlm-i mantık*, bugüne kadar muhtevalarından hiç bahsedilmemiş eserleridir. Biz bu çalışma ile hem onun mantık çalışmalarına dikkat çekmek hem de *İlm-i mantık* ile *Mantık-ı tatbîkî*'nin sırasıyla *Felsefe Dersleri* ile *Fenn-i menâhic*'in birer taslağı sayılabilecek çalışmalar olduğu iddiamızın temellerini araştırmayı hedefledik.

Mantık ilmi, İzmirli için sûrî ve tatbîkî olarak ikiye ayrılmaktadır. Sûrî mantık ona göre Aristo mantığının da işin içerisine dâhil edildiği mantık anlayışını yansıtmakta olup modern Batı mantık anlayışı ile eski Aristo mantığı onda adeta mezcedilmiştir. Tatbîkî mantık ona göre mantık ilminin bir dalıdır. O, gerek sûrî gerekse tatbîkî mantığı eserlerinde hem İslâm düşüncesi hem de modern dönem Batılı mantık anlayışları çerçevesinde işlemiştir. Onun *İlm-i mantık* ile *Felsefe Dersleri* adlı eserleri “sûrî mantık”, *Mantık-ı tatbîkî* ile *Fenn-i menâhic* ise tatbîkî mantık alanına dair çalışmaları olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmalarımız esnasında *İlm-i mantık* ile *Mantık-ı tatbîkî*'nin tashihli nüshalarına ulaştık. Yapılan tashihlerin sırasıyla *Felsefe Dersleri* ile *Fenn-i menâhic*'deki metinde de geçtiğini fark ettik. Ayrıca *İlm-i mantık* ile *Mantık-ı tatbîkî*'nin zahriyelerinde ders notu olduklarına dair bir notun bulunması ve *Felsefe Dersleri* ile *Fenn-i menâhic*'in gerek sistematikliği gerek başlık sayısının daha fazla ve düzenli olması gerekse bir yayın yeri ve tarihi olmasından hareketle,

65 İzmirli, *Felsefe Dersleri*, 46-47.

bu iki eserin, diğer iki çalışmanın geliştirilip telif eser biçimi kazandırılmış şekli olduğunu söyleyebiliriz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akseki, Ahmet Hamdi. "Hocam İzmirli İsmail Hakkı". *Yeni Selamet*, 3/6-74. 16 Şubat 1949.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Ulemâsi*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1980.
- Birinci, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/530-536. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İsmail Hakkı İzmirli ve Felsefe*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1999.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İzmirli İsmail Hakkı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İzmirli İsmail Haqqi His Life, Works and Views*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Ebherî, Esîrüddin el-. *İsâgûcî*. Dârülhilâfetilâliye: Matbaa-i Âmire, 1315/1897.
- Hizmetli, Sabri. *İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Hizmetli, Sabri. *La Vie et les Oeuvres d'Izmirli Ismail Haqqi*. Paris: Sorbonne Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1976.
- Hizmetli, Sabri. *Les Idées Theologiques d'Ismail Hakkı İzmirli (1868-1946) Dans Le 'Yeni İlm-i Kalâm'*. Paris: Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979.
- Kapancı, Tahir Osman. *İsmail Hakkı İzmirli'nin Kelam İlmine Katkıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmîlik Düşüncesi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1987.
- Karadeniz, Osman. "İzmirli'nin Din-Hikmet Anlayışı ve 'Din-i İslâm ve Din-i Tabîi' Adlı Eseri". *İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum: 24-25 Kasım 1995)*. haz. Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu. 77-92. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Köz, İsmail. "Modern Mantık Düşüncesinde Mantık Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/135-169, 2002.
- İzmirli, Celâleddin. *İzmirli İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkîi*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Felsefe Dersleri*. Dersâadet: Hukuk Matbaası, 1330/1914.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Fenn-i menâhic*. Dersâadet: Hukuk Matbaası, 1329/1911.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İlm-i mantık*. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi. Seyfettin Özege Kataloğu, no. 0132093, yer no. 20267.

- İzmirli, İsmail Hakkı. *Mantık-ı tatbikî yahut fenn-i üslûb*. b.y., 1/1329, Süleymaniye Kütüphanesi İ. İ. H. Bölümü, dr no. 3746.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Mantık-ı tatbikî veya fenn-i esâlib*. b.y., 2/t.s., Atatürk Kütüphanesi Seyfettin Özege Kataloğu. Kayıt no. 6235.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassalü 'l-kelâm ve 'l-hikme*. İstanbul: Evkâf Matbaası, 1336/1920.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassal: Yeni Kelâm İlmîne Giriş*. haz. sad. Refik Ergin. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2014.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar felsefe-i ülâ*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar mâ ba 'de 'l-tabîa*. Dârülfünûn-i Osmanî Edebiyat şubesi üçüncü sınıf derslerinden. İstanbul, b.y., 3/t.s., Erzurum, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu, db. no. 013209, yer no. 24821.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Mi 'yâru 'l-ulûm*. İstanbul: Dersâdet Matbaası, 1315/1897.
- Öner, Necati. "Profesör Nusret Hızır", *Doğu Batı*, 3/12. 65-73. Ağustos, Eylül, Ekim 2002.
- Öner, Necati. *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1967.
- Öner, Necati. "Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı II". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/131-177. 1958-1959.
- Sabra, Abdelhamid I. "Avicenna on the Subject Matter of Logic". *The Journal of Philosophy*, 77/746-746. 1980.
- Sedâd, Ali. *Mizânu 'l-Ukûl fi 'l-mantık ve 'l-usûl*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303.
- Sedâd, Ali. *Mizânu 'l-ukûl: Mantık ve Metodoloji*. haz. İbrahim Çapak, Harun Kuşlu, Metin Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Selçuk, Remziye. *İsmail Hakkı İzmirli'de Tasavvur Mantığı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2019.
- Türker Küyel, Mübahat. *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Tanzimattan Sonra Mantık Hareketleri". *Edebiyat Fakültesi Tarih Mecmuası*. sayı: 1/37-51. Mayıs 1934.
- Üstündağ, Selman. *İzmirli İsmail Hakkı'nın Mi 'yâru 'l-ulûm İsimli Eserinin Latinizasyonu ve Mantık Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.